

Ольга Рябченко

РЕКОНСТРУКЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ 1920-Х РОКІВ: ДЖЕРЕЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ

*Не можуть мрій, що їх плекає дух,
нам замінити статистичні факти.
Юрій Клен*

Одним із провідних напрямків дослідницьких пошуків в сучасній історичній науці є звернення до звичайної людини, чий почуття і уявлення складають основу будь-якої соціальної системи. Процес повсякденного життя людини тривалий час не цікавив вітчизняних істориків. Завдання «повернення людини в історію» вимагає зміни акцентів у дослідженнях з подій політичної чи економічної історії на розгляд повсякденного простору окремих осіб чи малих соціальних груп.

Нові підходи до вивчення проблем повсякденності поставили на порядок денний завдання пошуку і дослідження нових адекватних джерел. Слід відмітити, що на сьогодні ще не відбулося помітних змін ні в області класифікації, ні в уявленнях про значення і категорії джерел для аналізу радянської епохи. В принципі зберігається знакова модель джерельних пріоритетів.¹ Спочатку пропонується вивчати джерела, що відбивають «турботу держави ... про свою історію» - законодавчі і нормативні акти, партійні документи, матеріали державних закладів і громадських організацій, статистичні матеріали, а потім уже звертається увага на періодику і джерела особистого походження.²

При реалізації антропологічного підходу у вивченні проблем студентської повсякденності 1920-х рр. актуальним є використання нових джерел, що відбивають світогляд людини у всій його багатогранності. В радянській історіографії ця проблема майже не розглядалася, оскільки превалюючим був пошук проявів високих патріотичних почуттів. На повсякденне життя студентської молоді у 1920-ті роки звертається увага в деяких дослідженнях, але формування цілісної системи уявлень

про думки і почуття цієї категорії молоді іще далеко до свого завершення. Слід також відмітити, що проблема повсякденності здебільшого підміняється проблемою дослідження побутових умов життя молоді, їхнього матеріального забезпечення чи охорони здоров'я. Завдання ж реконструкції соціальної ідентичності українського студентства вимагає зміни акцентів у відношенні до вже відомих, а також введення до наукового обігу нових джерел. Для успішного їх вирішення ми маємо надавати перевагу не анонімним, уніфікованим джерелам, що вийшли із владних структур і говорять їхньою мовою, а перш за все джерелам, що відходять від конкретної людини і прямо чи побічно свідчать про її життєдіяльність, думки і сподівання. Реалізація цього завдання неможлива без звернення до вивчення долі окремих студентів різних навчальних закладів через дослідження джерел особистого походження, які в західній історіографії називаються *его* - документами – щоденників, листів, доносів, клопотань про поновлення у навчанні тощо. Саме цей матеріал дозволяє нам простежити сприйняття самою звичайною молодою людиною революційних перетворень, її погляд на природу і сутність нової влади, реакцію студентства на перетворення у системі вищої освіти.

Найбільш типовими документами епохи були листи. У нашому розпорядженні є тисячі «листів до влади»: це і клопотання студентів про поновлення, своєрідні «крики душі», споконвічне сподівання, що там, на верхах, не знають про несправедливості і страшні порушення наказів і інструкцій у низових структурах. Писали до Центральної комісії у студентських справах, а коли це не допомагало – до Наркомів освіти, юстиції, їхніх заступників і навіть до Н.К.Крупської чи А.В.Луначарського. Вражає стиль, характерний для цієї кореспонденції, на межі безпосередності з панібратством, коли офіційним особам намагалися відкрити всю свою душу, вилити весь свій біль. У більшості випадків це спрацьовувало: вожді показували свою турботу про маленьку людину. Для прикладу наведемо декілька таких листів. Особливості їх лексики і стиля, наявні в них факти не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. Наприклад, виключений із Київського інституту народного господарства студент Палій Борис

Михайлович, після багаторічних спроб відновити справедливість, 20.02.1927 р. написав листа до НКО України, де зазначив: «Хочу довести до вашого відома про ті ненормальності, невиконання основних законоположень і про обурливу волокиту, які наявні у вашому комісаріаті. У 1921 р. я поступив до КІНГУ, працював і навчався, здавав заліки. У 1922/23 навчальному році перейшов на другий курс. Здав за другий курс 22 заліки. Восени 1924 р. – чистка. Я спокійний. До «елементів» не належу. Збираюся переходити на третій (останній) курс. Але мене виключили за «непригодність до діяльності на залізничному виробництві». Я подавав заяву за заявою, апеляцію за апеляцією, довідки, свідоцтва. Все було доказано, але не відновлено. Тому я пішов в армію. Другий раз намагався поновити себе. Написав в інститут і отримав відповідь – відмовити за відсутністю місць. Як мені було прочитати це, коли я знав, що майже всі виключені у 1924 р., навіть багато із «елементів», були поновлені. Написав у Харків. Отримав відповідь: «відмовити за відсутністю матеріалів». Писав далі. Де шукати правди? Чому мені не дають навчатися? За що?».³

Лише після цього звернення правління КІНГУ визнало за можливість поновити колишнього студента Палія Б.М. в правах студента факультету експлуатації шляхів.⁴ Але ж на це знадобилося більше двох років нервового напруження, переживань, фізичної і матеріальної витримки. І про те, що у більшості випадків студентам доводилося витратити саме такий термін на поновлення, нам можуть розповісти лише такі джерела, інші про це мовчать. Наприклад, студентки Харківського медичного інституту, сестри Ф.М. і Є.М. Ніконови у своєму листі пишуть: «Завдяки такому неуважному ставленню комісії до нашої справи, нами втрачено два цінних навчальних роки».⁵ Два роки було втрачено на поновлення у правах студентом цього ж інституту, сином відомого професора П.Шатілова – Олександром Петровичем Шатіловим, якого було виключено із інституту у 1924 р. За нього клопоталася мати – вона написала листа у секцію наукових робітників про відновлення сина у числі студентів ХМІ. Секція і особисто академік Д.І.Багалій підтримали це клопотання і у 1926 р. О.П.Шатілова було поновлено у правах студента.⁶ Слід відмітити, що О.П.Шатілов був за походженням дворянином і у роки громадянської війни брав участь у боях проти червоних

як офіцер Білої армії. У кінці 1920 р. у складі армії генерала П. Врангеля він залишає Батьківщину, емігрувавши до Туреччини, спочатку в Константинополь, а потім на острів Галліполі.⁷ Листи передають нам душевні переживання виключених студентів, показують шляхи і засоби, якими користувалися вони для поновлення у правах. Не всім вдавалося досягти бажаного, але «ходіння по інстанціях» і зустріч з байдужістю чиновників було характерних для більшості. Візьмемо для прикладу лист студента кам'янецького робітничого факультету при сільськогосподарському інституті Ахтимона Никифоровича Дем'янчука, який писав і до заступника наркома освіти України Я.П. Ряппо: «Звертаюся до Вас, як до рідного батька, бо я знаю, що від Вас залежить вся моя будучність, все моє життя. Я прошу Вас з гіркими слізьми допомогти в моїй справі. Мене звільнено в 1923 р. з робітфаку, де я пробув рік»⁸ і двічі до ректора Київського сільськогосподарського інституту С.Чалого, який на початку 1920-х рр. був політкомісаром кам'янецьких вузів. Він намагався допомогти А.Н. Дем'янчуку, написавши листи до Хоменка і Я.П. Ряппо, з якими той поїхав до Харкова. «В Харкові я пробув 13 день, де приходилось ночувати в станції та ходити цілі ночі по дорозі, не чуючи перед собою ніг. Коли я звернувся до Хоменка, то одержав таку відповідь: «Ви, товаришу, їдьте додому, бо з цього нічого не вийде». До Ряппо я подав листа через секретаря і Ряппо наклав резолюцію «В ЦК по студентським справам на предмет відновлення». Поїхав додому, бо не було за що жити. А в кінці грудня отримав відповідь, що в поновленні мені відмовлено. Всі гроші, що я заробив за літо, проїздив. Я надіюсь, що Ви не забудете про мене, дасте мені ту освіту, до якої я прагну, аби допомогти селянству».⁹

Лише завдяки таким документам ми можемо уявити ті поневіряння, психологічну напругу, масштаб трагедії маленької людини, яка намагалася донести своє горе до комісії, від яких залежало її майбутнє. Ніякі сухі статистичні дані не можуть передати стан виключеної з ВНЗ людини, а завдяки таким джерелам, зокрема спогадам Д.Нитченка ми можемо відчути весь розпач і зневірення у справедливості: «Який то жах зразу відчути, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчути й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь... Кілька

днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути... Я згадав студентку Марусю Лугову, яку раніше теж викинули з робітфаку, і вона стрибнула з пароплаву в річку Кубань і втопилася».¹⁰ Ми знаємо немало прикладів самогубства студентів як реакцію на несправедливість, але були і «бунтарі», які намагалися боротися за себе і ця інформація також відома лише завдяки джерелам особового походження. Наприклад, студент Харківського медичного інституту Олександр Васильович Давиденко писав у одному із своїх листів: «1 вересня у нас по всіх вищих навчальних закладах пройшли грандіозні небували чистки. Так що чорт знає, залишусь я «в живих», чи ні. Легко не здамся, тому що гріхів за собою не відчуваю, а якщо піду, то піду, в крайньому разі думаю піти, з барабаним боєм! Якщо вірити всьому, що розповідають про московські чистки, то передбачається щось кошмарне...».¹¹ Дійсно, це не були лише слова. Він не міг спокійно спостерігати, як виключають із інституту його товаришів, написав листівку як протест проти політики влади у вищій школі. Саме в той час, коли він її переписував великими літерами, до нього прийшли з обшуком. Листівка залишилася недописаною, а доля зламаною. В радянській дійсності непотрібні люди з критичним сприйняттям реальності. «... Товариші студенти! Досить пасивності! Геть зимову сплячку! Пам'ятайте, що ми сила, що ми зможемо заставити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «Я» можуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягти своєї мети і знищити терор «соціалістичних народних робітничо – селянських погонщиків».¹² Завдяки спогадам ми можемо говорити про сприйняття студентами «чисток» особистого складу, їхні переживання і реакцію на виключення із інституту: «... Я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така... Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні і органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротах у Жашкові висить список «нетрудового елементу, позбавленого

права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюся казати... Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин». – «Скільки десятин землі?» Не брешу: «б десятин». «А признайтесь, - ви попівна?» - «Ні!» - не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти». Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла».¹³

І лише спогади можуть розповісти нам про те, що навіть в такій напруженій атмосфері у когось вистачало духу на жарти, іронію, щоб під дверима перевірочної комісії підтримати однокурсників, вигадуючи глумливі імітування запитань до студентів, на зразок пригаданих Д.Гуменною: «І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому козушку з обличчям дівчини та довгими локонами... він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: «Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?»».¹⁴

Зовсім недослідженим на сьогоднішній день залишається питання впливу чисток, репресій на подальшу долю студентів. Це психологічна проблема, наслідки якої відчувалися до смерті людини, що виявлялося не лише в нервових і психічних захворюваннях, загальному стані фізичного і душевного здоров'я, особливостях поведінки, виборі професії або стилю життя, але і в самій пам'яті про ті події. Це викликало бажання якомога швидше позбутися тяжких, гнітючих спогадів про пережите.

Не випадково до нас дійшло не так вже й багато спогадів того періоду. Випадків систематичного ведення щоденника для пересічної людини того часу ми майже не знаємо. У цьому сенсі досить цінними є численні комплекси слідчих справ заарештованих студентів, що включають часто і джерела особового походження - їхні анкети, автобіографії, характеристики, листи, а також щоденники, які разом дають широкі можливості для реконструкції їхньої повсякденності. Наявні в нашому розпорядженні щоденники говорять про те, що їхні власники знали про всю небезпеку ведення таких записів. Щоденник, якому довірялися самі потаємні думки, ставав небезпечним доказом «провини» його власника. І хоч у більшості випадків речові докази такого плану підлягали знищенню, деякі

все – таки залишилися і свідчать про те, що не все студентство «жило в стагнації», як писалося у закордонній пресі. Досить часто щоденники ліквідовувалися самими власниками, які розуміли всю небезпеку їх існування. Показовим у цьому є щоденник студента Харківського зоотехнічного інституту Афанасьєва Михайла Яковича, який прекрасно усвідомлював, що його чекає в разі вилучення його нотаток і навіть записав про це, але все ж не знищив. А його відвертих роздумів про становище на селі, про те, що «хлібозаготівлею та підвищенням сільгосподатку селян у колективи не загониш», які він «ніколи й нікому не висловлював... тому що був комсомольцем, а комсомольцеві за це може дуже гарно перепастися як прихильникові правих»¹⁵, вистачило на те, щоб звинуватити його у антирадянській діяльності і намаганні «звільнити селянство, яке знаходиться в тяжких умовах, що нагадують кріпацтво».¹⁶ Про сприйняття цим студентом «великих комуністичних експериментів» свідчать і такі рифми із його щоденника:

*Правди в житті я став шукати,
Що зведе долею впізнав.
Впізнавши, її став благувати
Про право, право я благував.*¹⁷

З іншого щоденника - студента 3 курсу робітфаку імені Котлова Валентина Семеновича Подшивалова, ми можемо говорити про сприйняття звичайною людиною судових процесів того часу. 25 лютого 1930 р. він зробив такий запис: «Завтра суд. Завтра ця ідіотська машина, що іменується правосуддям, заскрипить своїми не змашеними валами і передачами – і по праву, по-дурному наданому цим пустоголовим бездумним істотам, що називають себе (суддями) людьми, винесуть приговор таким же людям, тільки людям, голови яких не набиті соломною. Завтра їх збереться там тисячі, щоб посмакувати кожне слово і рух милих, близьких і дорогих. Як це все по-дурному, хто дав їм право судити їх? Чи можуть вони зайняти їх хоч пальцем?...».¹⁸ Цікаві враження, які справила на нього демонстрація на честь 1 травня 1930 р. «Дійсно море прапорів і плакатів. Та тільки все в натовпі, вірніше серед натовпу пустого, далекого від яких – небудь переконань, вороже

налаштованих по відношенню до влади. Вона стоїть там серед мітингуючих лише тому, що це потрібно і необхідно, лише тому, що їх зігнали туди, як отару овець».¹⁹

Реалізація антропологічного підходу у вивченні студентської повсякденності вимагає використання таких джерел як оперативні документи, спеціальні зведення, у яких фіксувалися настрої населення. Але, на жаль, доступ до них і на сьогодні затруднений. Разом з тим, саме ці зведення передають нам справжні настрої студентства, їхню реакцію на виключення із інститутів. Начальник Київського відділу ДПУ Іванов у своєму зведенні від 14 листопада 1924 р. про настрої київського студентства у зв'язку з соціально-академічною перевіркою відмічав, що «виключені студенти ... настроєні озлоблено і нервово. Окремими студентами висловлювалася думка про помсту і терор. В Медичному інституті група студентів спробувала закликати шляхом розповсюдження прокламацій до терору над «якобы учинявшей над ними насиліе учасниками проверочных комиссий».²⁰ Він же говорить про розповсюдження студентами листівок, в яких закликалося до збройних виступів проти свавілля перевірочних комісій. «Нам бросили вызов, мы, студенты, его принимаем. Не хныкать, не унижаться, а действовать должны мы, не демонстрациями по улицам, где мы бессильны, а вооружённой рукой террориста, мы этих жалких трусов-негодяев сможем заставить себя уважать. Мы будем также беспощадны, как беспощадны с нами они. К действию, товарищи студенты!»²¹ Думка про терор необхідна для того, щоб привернути увагу Європи на насилля над ними. Цим вони сподіваються звернути увагу західних держав на їхню долю. В Медичному інституті група студентів готується звернутися за допомогою до місії тред-юніонів, яка прибула в Москву і ближчим часом мала бути в Києві.

Такі оперативні зведення свідчать про те, що повідомлення про своє виключення кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організуватися», «Так туманити дорослих людей неможливо». В них зафіксовані також чутки, що поширювалися у зв'язку з описаними вище подіями. Так, пожежа в КПІ в цей час розглядалася студентами по-різному. Більшість вважала, що її влаштували виключені студенти. Окремі студенти

висловлювалися (ВІНО, Медичний інститут), що це потрібно робити і в інших вузах, бо демонстрація протесту не подіє належним чином.

Одним із суттєвих недоліків вітчизняного джерелознавства є відірваність досліджуваних джерел від вивчення реального середовища їх існування, без чого неможливо простежити ступінь їхньої репрезентативності і інформативної цінності. Різноманітні постанови, закони та інструкції самі по собі нічого не говорять про процес їх запровадження в суспільстві, про ставлення до них різноманітних категорій громадян. Тому дослідження різноманітних его - документів, зокрема листів до владних структур, щоденників, дозволить простежити за реалізацією закону, за сприйняттям його громадськістю, вирішуючи одне із ключових завдань джерелознавчого аналізу – джерело в середовищі побутування.

Вирішення непростого завдання реконструкції студентської повсякденності вимагає не лише введення до наукового обігу нових джерел, а й зміни акцентів у відношенні до вже відомих, раніше введених до наукового обігу. Уніфіковані джерела, що були в центрі уваги традиційного радянського джерелознавства, вийшли із владних структур (законодавчі і нормативні акти, статистика, тощо), говорять їхньою мовою і висвітлюють «турботу держави... про свою історію». Показовими у цьому відношенні є джерела, що свідчать про соціальний склад студентського контингенту у ВНЗ. Відомо, що до соціального складу студентства ставилися досить жорсткі вимоги. Правління ВНЗ зобов'язане було звітувати про його зміни на користь вихідців із робітників і селян. Якщо взяти до уваги офіційну статистику соціального складу студентів вищих навчальних закладів України, яка подається в сучасних дослідженнях, то ми бачимо, що питома вага службовців, селян та робітників протягом 1922/23 – 1926/27 навчальних років збільшилась: з 40,8 до 46,9, з 22,3 до 25,3 та з 16,2 до 23,9 % відповідно. Питома вага представників інших соціальних груп зменшилась з 22 до 3,7 %. ²²Якщо брати до уваги лише сухі статистичні дані, зафіксовані офіційними джерелами, що дійшли до нас в надзвичайно великій кількості з радянських часів, то картина виглядатиме як достовірна. Такі документи є «стереотипними» і вони часто в перекрученому, вигідному для

влади світлі відбивають минуле. І масовий характер ні в якому разі не може слугувати запорукою їх достовірності. Разом з тим, інші джерела чітко вказують на те, що така статистика не враховує численних фактів підробки студентами документів, які засвідчували їхній соціальний статус та інших факторів, наприклад, отримання потрібних метрик за хабар чи по знайомству. Відомо, що студент Харківського технологічного інституту Бобович В.Г. вступив «по фальшивим документам, які видали знайомі батьку», що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом,²³ а інший студент цього ж інституту - М. Москвін, у своїх спогадах згадував, що «поставивши не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження та інше...» і далі – «при вступі до Харківського технологічного інституту моя біографія була завірена багато чисельними органами влади і була підкріплена цілком справжніми документами: батько – робітник залізниці, інвалід, пенсіонер; я сам працював у столяра шість років, далі семирічки ніде не навчався, знання отримав самотужки».²⁴ Слід відмітити, що досить часто документи, які засвідчували «потрібне» соціальне походження, видавали комуністи і комсомольці на місцях, знаючи істинне походження людини. І не у кожному випадку за них давали хабара. Інколи це робилося із співчуття до людини, доля якої залежала від такої довідки. Тим більше, коли ця людина багато років пропрацювала на селі і була активістом. Студент Харківського музично-драматичного інституту Голуб П.Ф. на комісії відмічав, що в місцевому осередку знали про нього і про походження його батьків і що «документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували і вони змушені були екстерном закінчувати виші». До речі, на засіданні комісії було ухвалено повідомити організації, де працювали брати і сестра Голуба П.Ф. про їхнє соціальне походження.²⁵

Якщо звернути більш пильну увагу на джерела, що відходять від людини і прямо чи побічно свідчать про мотивацію її поведінки, то можна побачити і той факт, що серед вихідців із так званого пролетарського середовища було немало представників колишніх привілейованих класів, які змогли вступити до ВНЗ за відрядженнями різноманітних організацій і навіть до робітфаків, пропрацювавши деякий час в системі народної освіти чи на

виробництві. Так і з'являлися у статистиці необхідні цифри, які засвідчували «робітничо-селянське походження» та відсоток пролетаризації вищої школи. Як справедливо відмічав К.Попов, «потрібно мати на увазі, що серед цих робітників і селян наявні далеко не справжні пролетарі, і далеко не справжні селяни».²⁶ Тому реально вихідців із «колишніх» серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися. «Я був студент і хотів учитися, - пригадував Ю.Шевельов. ... Я не розумів зв'язку явищ і тому не хотів до них втручатися. Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване «соціальне походження» з усіма його катастрофічними наслідками...».²⁷ «Продовжуючи освіту, - писала студентка 5 курсу Київського медичного інституту, - я весь час переживала про те, що двері школи закриються переді мною, якщо тільки стане відомо про колишні статки. Тому я це замовчувала».²⁸ І це не поодинокі факти! І не враховувати їх при наведенні даних про соціальний склад студентства сьогодні неможливо. Немало «колишніх» було вичищено під час різноманітних чисток, але багатьом вдалося закінчити вищу школи і досить вдало інтегруватися до нового суспільства. Показовою є доля відомої дитячої поетеси Наталі Забіли, що походила із дворянської родини, але це не завадило їй успішно і досить спокійно закінчити Харківський інститут народної освіти. Позитивні тенденції останніх років, зокрема публікації джерел особистого походження і матеріалів спецслужб, нові підходи до вивчення таких джерел, розгляд фольклору, чуток, анекдотів, сатирико-гумористичних творів як специфічних історичних джерел, допоможуть у реалізації поставленого завдання.

Останнім часом все частіше претендують на вивчення нормативно формалізуючих механізмів життя і культури, практик повсякденної поведінки людини фольклорні твори. Сучасні дослідники фольклору наголошують на тому, що саме у фольклористиці більшою мірою, ніж в інших гуманітарних науках «необхідність «панорамного» огляду культурних явищ наштовхується на методичні можливості достатнього опису».²⁹ Будь-який фольклорний твір – інтерпретація і оцінка світу, відбиття світогляду автора. Кожен шар суспільства по-своєму бачить своє буття, отримує свої ціннісні орієнтири. Важливою

складовою у формуванні світоглядних норм інтелігенції виступає той особливий культурний світ, в якому доводилося жити і навчатися їм у студентські роки. Це була особлива культура побуту, взаємовідносин в середині корпорації, взаємозв'язку з оточенням поза межами цієї корпорації. Зразки «студентського фольклору» до нас дійшли в невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, більшою мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування. В залежності від того, наскільки ми можемо визнати фольклор явищем соціального життя і разом з тим – фактом нашої свідомості, уявлень і почуттів, його вивчення передбачає взаємодоповнюючу і складну інтерпретацію.

Маловідомі зразки студентської творчості можна вважати своєрідним літописом того часу. Потреба осмислення реальності, хоч якою трагічною б вона не була і тим більше, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоч і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість, пересилувала страх. Оскільки, як уже зазначалося вище, до документів тоталітарного періоду потрібно ставитися з деякою мірою підозри, то саме студентська творчість може бути корисною в сенсі взаємодоповнення, взаємоперевірки. Такий підхід дозволить отримати більш об'ємне і точне бачення історії. За такими «творами» можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в офіційних документах. Зокрема вони засвідчують про критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виробити єдині світоглядні норми у молоді. Відомо, наприклад, що студенти Київського ІНО полюбили під час занять пускати по рядах листки з різноманітними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутнього відомого поета М.Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали:

*Думати не треба, - все вже ясно,
Нам вказали шлях наш до мети.
Лиш наказ виконувати вчасно
І бадьоро крізь життя іти.³⁰*

Це була страшна зухвалість як для кінця 1920-хрр. Осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва

ставало все небезпечніше, це вважалося контрреволюцією. Тому, як згадувала Д.Гуменна, одного разу, коли вона написала свої рядки на одному із таких листочків, їй прийшла відповідь: «Більш ніколи віршів не пишійть». Так і не знаю, хто це наклав таку «резолюцію»... Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги». ³¹ Але студентська молодь ніколи не залишалася байдужою до наростаючої ідеологізації життя і тому не дивно, що коли П.Тичина, боячись арешту, з метою самозбереження видав збірочку своїх віршів під промовистою назвою «Партія веде», громадська свідомість миттєво і безжально відреагувала на цю «подію» появою на стіні туалету Київського університету експромту:

*Тичина також наш поет,
Він часто ходить у клозет,
Та він не сам туди іде –
Його скрізь партія веде.* ³²

Це свідчення спротиву студентів. Вони прекрасно знали, що такі вчинки не залишаться безкарними, що навіть елементарні заперечення Дальтон - плану і захист лекційної системи вважалося контрреволюцією. Але потреба висловити своє бачення подій, що відбуваються, переборювало страх. І тому досить часто саме на стінах туалетів з'являлися надписи, що викликали, з одного боку, паніку серед комуністів вузів, які запрошували співробітників ОГПУ, щоб виявити автора за почерком, а з іншого – сміх інших студентів. М. Москвін згадував про такі надписи у Харківському технологічному інституті: «вместо обычной похабщины – лозунги, воззвания: вот требования изгнать ректора; вот надпись, кроющая Советское правительство непечатными словами; вот основы Конституции будущего государства, сочинённые каким-то вузовцем; вот карикатуры на политические и бытовые темы; размышления, за которые ссылают в Соловки...». ³³

Таким чином, дефіцит свободи роздумів на політичні теми компенсувався за допомогою своєрідного студентського «фольклору». То було вільне слово, що не питало дозволу. Такий спосіб висловлення своїх поглядів в епоху «вгасання радості і сміху» отримав досить важливе місце, оскільки великою була

потреба в самоосмисленні і самопізнанні. Хоч як нелегко було йому вижити в умовах доносів і терору, але він не лише вижив, а дійшов до наших днів у таких своєрідних зразках студентської сатири на сталінський режим. Такі твори були дійсно гострою зброєю, яких боялися і з якими боролися. А детальне вивчення і аналіз цих текстів дозволить перебороти розповсюджені стереотипи про ступінь сприйняття і підтримки студентами радянської влади, мотивацію цієї підтримки і взагалі, побачити перше покоління майбутньої радянської інтелігенції без традиційного ореолу романтичності, характерного для попередньої історіографії.

В цілому ж завдання вивчення повсякденного життя українського студентства 1920-х рр. і особливостей їхньої суспільної свідомості повинне вирішуватися на новому рівні і за допомогою документів особового походження, які висвітлюють не лише окремі сторони життя конкретних людей, а і їхні думки, сприйняття дійсності, плани на майбутнє, тощо. Виявити такі джерела набагато важче, на відміну від державних чи партійних, але все-таки можливо. А їхнє критичне використання дозволить оновити і збагатити тематику і зміст наукових розвідок з історії повсякденності.

¹ Журавлєв С.В. Микроистория: заметки о современном состоянии и перспективах изучения // Человек на исторических поворотах XX века. – Краснодар, 2006. – С.74.

² Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 345.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр. 10514. – Арк. 444.

⁴ Там само. – Арк.412.

⁵ Там само. – Спр. 10510. – Арк. 16.

⁶ Там само. – Оп.5. – Спр.817а. – Арк.24.

⁷ Державний архів Харківської області. – Ф. Р.6452. – Оп.5. – Спр.825. – Арк. 5 – 7.

⁸ ЦДАВО У. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10513. – Арк. 3.

⁹ ЦДАВО У. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10513. – Арк. 5.

¹⁰ Д.Нитченко. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. – 1992. – №3–4. – С.71.

¹¹ ДАХО. – Ф.Р6452. – Оп.6. – Спр.594. – Арк. 67.

¹² Там само. – Арк. 68.

¹³ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. – К.: Дніпро, 2004. – Кн.1. – С.158–159.

-
- ¹⁴ Там само. – С.159.
- ¹⁵ ДАХО. – Ф.Р.6452. – Оп.6. – Спр.583. – Арк.168.
- ¹⁶ Там само. – Арк.159.
- ¹⁷ Там само. – Арк.172.
- ¹⁸ Там само. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.343.
- ¹⁹ Там само. – Спр.89. – Арк.84.
- ²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908. – Арк.16.
- ²¹ Там само.
- ²² Лаврут О.О. Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст. – Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С.54–56.
- ²³ ЦДАВО У. – Ф.166. – Оп.6. – Спр. 3535. – Арк.78–81.
- ²⁴ Москвин М. Хождения по вузам. Воспоминания комсомольца.– Paris,1933. – С.5,14.
- ²⁵ ЦДАВО У. – Ф.166. – Оп.9. – Спр. 1417. – Арк. 89.
- ²⁶ Попов К. Вопросы подготовки научной смены // Революция и культура. – 1929. – №17. С.7.
- ²⁷ Шевельов Ю. Я – мене – мені ... (і довкруги). – Харків – Нью-Йорк, 2001. – Т. 1–2. – Т.1. – С.117.
- ²⁸ ЦДАВО У. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.711. – Арк.134.
- ²⁹ Богданов К. Повседневность и мифология. – СПб.: Искусство-СПБ, 2001. – С.7.
- ³⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Кн.1. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій. Альбертський університет, 1987. – С.157.
- ³¹ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. – С.223.
- ³² Д.Нитченко. Від Зінькова до Мельборну . – С.113.
- ³³ Москвин М. Хождения по вузам. – С.12.